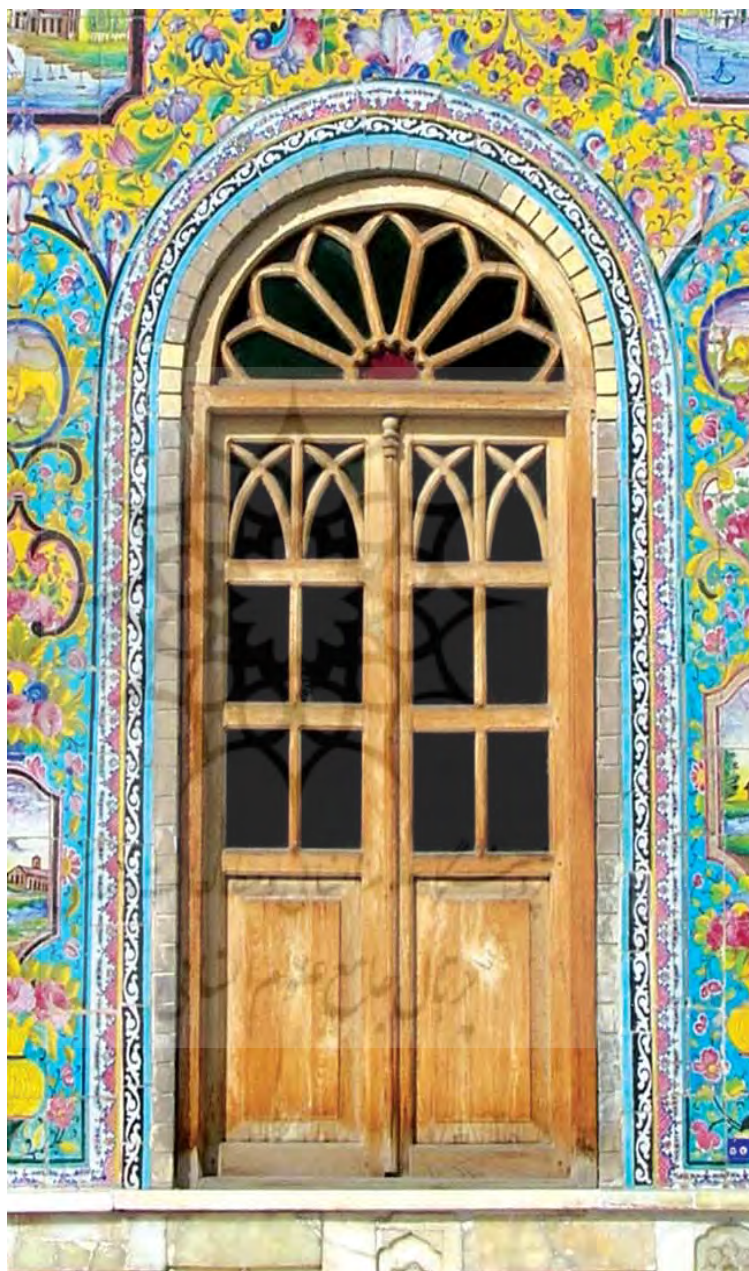

گونه شناسی تزئینات قواره بری در
فرم خورشیدی درها (مطالعه موردی:
درهای بناهای سلطنتی دوره قاجار
تهران)

در عمارت جانبی تخت مرمر، مأخذ:
نگارندگان.

گونه شناسی تزیینات قواره بری در فرم خورشیدی درها (مطالعه موردی: درهای بناهای سلطنتی دوره قاجار تهران)*

قباد کیانمهر** * بهاره تقوی نژاد*** صدیقه میر صالحیان****

تاریخ دریافت مقاله: ۹۳/۱۲/۹

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۴/۵/۱۳

چکیده

هنر - صنعت قواره بری چوب از جمله هنرهای کاربردی و تزیینی است که شکوه و زیبایی خاصی به بناهای دوره قاجار (۱۳۴۳ - ۱۲۰۹ ه.ق) بخشیده است و شاید بتوان آن را یکی از بارزترین تزیینات معماری این دوران به واسطه کاربرد گسترده و تنوع نقوش و طرح‌های اجرا شده در ساخت و زینت بخشیدن به انواع درها، پنجره‌ها و ارسی‌ها دانست. در این مقاله قصد داریم تا با رویکرد زیباشناسی بصری، به بررسی ویژگی‌های هنری خاص، در «خورشیدی» درهای تزیین یافته با هنر قواره بری در چهار مجموعه بنای سلطنتی قاجاری در تهران (کاخ گلستان، کاخ نیاوران، باغ فردوس و عمارت مسعودیه)، بپردازیم. روش این پژوهش توصیفی - تحلیلی و گردآوری مطالب به شیوه اسنادی (کتابخانه‌ای) و بر پایه پژوهشی میدانی (شامل تهیه تصاویر از آثار قواره بری در بناهای مذکور و تجزیه و تحلیل خطی نمونه‌ها) استوار است. نتایج این مطالعه حاکی از آن است که علاوه بر ساختار کلی بیشتر خورشیدی‌ها که به صورت نیم دایره با تقسیم بندی‌های شعاعی و نقش‌مایه‌های هندسی، گیاهی یا تلفیقی است، تناسبات و نقوش خاصی نیز اعم از ساختار بیضی شکل خورشیدی‌ها با محور تکثیر موازی و نقوش گیاهی پُرکار یا ساده نیز وجود دارد که بررسی ویژگی‌های آن‌ها می‌تواند گامی در جهت آشنایی بیشتر با ویژگی‌های زیبایی شناسی هنر قواره بری دوره قاجار و در نتیجه نزدیک شدن به تعریف سبک خورشیدی سازی دوره مذکور تلقی گردد.

واژگان کلیدی

بناهای سلطنتی قاجار، قواره بری، درها، ساختار خورشیدی، تناسبات، نقوش.

* این مقاله برگرفته از پایان نامه کارشناسی ارشد نویسنده سوم در رشته صنایع دستی، با عنوان بررسی ویژگی های هنری آثار قواره بری در کاخ های قاجار تهران به منظور طراحی و ساخت وسایل روشنایی چوبی به راهنمایی قباد کیانمهر و مشاوره بهاره تقوی نژاد در دانشگاه هنر اصفهان است.

** دانشیار دانشگاه هنر اصفهان (گروه صنایع دستی)، شهر اصفهان، استان اصفهان (مسئول مکاتبات)

Email: q.kiyanmehr@au.ac.ir

*** دانشجوی دکتری پژوهش هنر و مدرس دانشگاه هنر اصفهان، شهر اصفهان، استان اصفهان

Email: b.taghavinejad@au.ac.ir

Email: mirsalehians@yahoo.com

**** کارشناس ارشد صنایع دستی، شهر اصفهان، استان اصفهان.

مقدمه

هنر عصر قاجار (۱۳۴۳ - ۱۲۰۹ ه.ق) با اینکه از نظر کیفی در سطح پایین‌تر از هنر ادوار پیشین قرار داشت و از حیث شکوه و عظمت نیز قابل مقایسه با آن‌ها نبود ویژگی و هویت کاملاً مستقل و ویژه‌ای را به نمایش گذاشت. هنر دوره قاجار شامل معماری و تزیینات دیواری، نقاشی و نگارگری، جلدسازی و قلمدان‌سازی، قالیبافی و... است. هنر این دوره نشانگر سه مشخصه و ویژگی بنیادی بود: ۱. تأثیرپذیری از معماری اصیل و سنتی ایران به خصوص دوره صفویه که این تأثیرپذیری را می‌توان در خانه‌های مسکونی و ابنیه مذهبی مشاهده کرد، ۲. ورود گسترده عناصر هنر مردمی و عامیانه، ۳. وابستگی روزافزون به تأثیرات هنر غربی.

دوره قاجار عصر پیدایش نوآوری‌ها و اجرای اصولی نوین در ساخت ابنیه به خصوص کاخ‌هاست. در این دوران به‌یستوانه قوانین ساختمان‌سازی دوره‌های پیشین و نیز نفوذ هنر غربی به هنر اصیل ایرانی، اصول، قواعد، قوانین و ابداعاتی در زمینه معماری به دست آمد که تزیینات معماری نیز از این نوآوری‌ها بی‌بهره نبود. تزیینات معماری عصر قاجار دارای ویژگی‌های منحصربه‌فردی است نظیر: ازدحام بیش از حد نقش در کادر، تنوع بالای رنگ و اهمیت به آن بیش از ساختار اصلی طرح، تجمل‌گرایی و استفاده از نقوش و تزیینات غربی همچون دوره روکوکو و باروک (به‌خصوص در اواخر دوره ناصری)، استفاده از عناصر طبیعی همچون پرندگان و گل‌ها در نقوش و غیرهندسی اجرا کردن طرح‌ها.

در این عصر تحولی در شکل درها و پنجره‌ها و به‌ویژه روزن‌های بالای درها پدید آمد. بسیاری از روزن‌هایی را نیز که در گذشته بیشتر به شکل مربع یا مستطیل یا با قوس جناغی می‌ساختند به شکل دایره و بیضی ساختند. همچنین برای ساختن پنجره‌های اُرسی^۱ استفاده از قواره‌بری بیش از گره‌سازی مورد توجه قرار گرفت. مطالعه و بررسی ویژگی‌های ساختاری درها و پنجره‌ها و نیز خورشیدی‌های آن‌ها بیانگر آن است که در این دوره قوانین خاصی در ساخت آثار چوبی وابسته به معماری به کار برده می‌شود که بررسی آن‌ها می‌تواند به شناخت هرچه بیشتر و بهتر معماری دوره قاجار و تزیینات وابسته به آن کمک شایانی کند.

مقاله حاضر به‌منظور پاسخگویی به سؤالاتی است که در رابطه با ویژگی‌های بصری قواره‌بری نظیر ساختار، تناسبات و نقوش در بخشی از آثار ساخته‌شده با این روش یعنی «خورشیدی» درها وجود دارد. پس می‌توان گفت اصلی‌ترین سؤال مورد مطالعه در این پژوهش عبارت است از: ویژگی‌های بصری «خورشیدی» درها، که با تکنیک قواره‌بری در بناهای سلطنتی قاجاری تهران به اجرا درآمده‌اند چیست؟ تنوع گونه‌های «خورشیدی» در

بناهای مذکور چگونه است؟ لذا هدف این پژوهش بررسی ویژگی‌های بصری «خورشیدی درها»، به‌منظور آشنایی بیشتر با سبک قواره‌بری قاجاری، است که نبود اطلاعات لازم در این زمینه با توجه به پیشینه تحقیق بر اهمیت و لزوم انجام این پژوهش تأکید می‌کند.

در این پژوهش، ضمن تعریف هنر قواره‌بری چوب، ابنیه سلطنتی تهران در دوره قاجار که دارای درهایی با «خورشیدی»‌های قواره‌بری شده هستند معرفی شده و سپس در جداولی، ویژگی‌های بصری آن‌ها اعم از ساختار کلی، تناسبات، واگیره، شیوه‌های تکرار، نقش‌مایه‌ها، رنگ و هنرهای تلفیقی با قواره‌بری در این نمونه‌های مطالعاتی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

روش تحقیق

روش این پژوهش توصیفی - تحلیلی و گردآوری مطالب به شیوه اسنادی (کتابخانه‌ای) و بر پایه پژوهشی میدانی (شامل تهیه تصاویر از آثار قواره‌بری در بناهای مذکور و تجزیه و تحلیل خطی نمونه‌ها) استوار است. جامعه آماری مطالعه‌شده شامل ۲۴ نمونه «خورشیدی» از درهای چهار مجموعه بنای سلطنتی است به نحوی که ۶ نمونه از عمارت‌های بادگیر، تخت مرمر و کاخ ابیض (از مجموعه کاخ گلستان)، ۷ نمونه متعلق به صاحبقرانیه و حوضخانه (از مجموعه کاخ نیاوران)، ۲ نمونه از عمارت باغ فردوس و نیز ۹ نمونه مربوط به عمارت‌های دیوان‌خانه، سیدجواد، مشیرالملکی و حیاط خلوت (از مجموعه بناهای مسعودیه) است.

پیشینه پژوهش

در خصوص معماری و تزیینات وابسته به آن در دوره قاجار کتاب‌ها و مقالاتی نوشته شده است از جمله آیینة خیال نوشته گودرزی (۱۳۸۸) و تاریخچه ساختمان‌های ارگ سلطنتی تهران و راهنمای کاخ گلستان اثر یحیی نکاء (۱۳۴۹) که در آن‌ها به شرح معماری دوره قاجار و در کنار آن به‌اختصار درباره درها، پنجره‌ها و به‌خصوص اُرسی‌ها آمده است. کتاب اُرسی، پنجره‌های روبه نور اثر مهدی امرایی (۱۳۸۳) نیز به‌طور اختصاصی به بررسی اُرسی‌ها پرداخته است، اما درباره «خورشیدی‌ها» و نقوش خاص آن‌ها تاکنون کتاب و مقاله‌ای نگاشته نشده است. از آنجا که این بخش از آثار چوبی بخش عمده‌ای از تزیینات چوبی بنا را تشکیل می‌دهند، این پژوهش با توجه به نوشته‌های موجود در این زمینه، به مطالعه درباره خورشیدی‌های ساخته‌شده با تکنیک قواره‌بری بالای درها (خورشیدی) پرداخته است.

هنر قواره‌بری و جایگاه آن در معماری دوره قاجار
از جمله نوآوری‌ها در تزیینات معماری ساخت و تزیین انواع

۱. اُرسی: قسمی در که عمودی باز می‌شود. دری از اتاق که درگاه آن رو به صحن باشد و دارای چارچوبی بود که این «در» در جوف آن حرکت کرده بالا و پایین می‌رود (بهشتی و قیومی بیدهندی، ۱۳۸۸: ۲).

و عظمت خاصی می‌بخشیده است. قواره‌بری چوب هنری است تکامل‌یافته از هنر زیبای گره‌چینی است و همانند آن از کنار هم قرار گرفتن قطعات بریده شده از چوب به نام آلت^۱ و اتصال میان آن‌ها ساخته می‌شود. در قواره‌بری نیز مانند گره‌چینی، اتصالات به‌صورت فاق و زبانه است که به‌علت وجود انحنا در آلات چوبی دقت و ظرافت کار زیادی را می‌طلبد. در گره‌چینی چوب از نقوش هندسی و در قواره‌بری، از نقوشی با خطوط گردان و منحنی استفاده می‌گردد. از دیگر وجوه تمایز میان گره‌چینی و قواره‌بری این است که گره‌چینی گاه به‌صورت پوک و بدون لقط^۲ ساخته می‌شود؛ اما قواره‌بری همواره دارای لقط است که معمولاً از جنس شیشه و یا با کمک سایر هنرها مانند پارچه‌بری^۳ چوب این لقط را می‌سازند.

طرح در آثار قواره‌بری به‌طور معمول از تکرار یک واحد اصلی به‌نام «واگیره» است. نقش‌مایه‌ها بیشتر شامل نقوش اسلیمی، بُته، قاب قابی، بُندی، گلدانی و حیوانی مانند انواع پرندگان است و در برخی موارد به‌خصوص در آثار اواخر دوره قاجار، نقوش از نقش‌مایه‌های هندسی نظیر دایره و بیضی استخراج می‌گردند. کادر این واگیره‌ها، شعاعی، مربع و یا مستطیل است که واگیره‌ای شعاعی نسبتی مشخص از دایره است. این واگیره‌ها به‌صورت انعکاسی و گاه انتقالی تکرار می‌شوند و نقش اصلی را در متن و یا حاشیه کار رقم می‌زنند. همان‌طور که ذکر شد، از جمله کاربردهای قواره‌بری‌ها در پنجره‌ها، اُرسی‌ها و درهاست که علاوه بر زیبایی، دارای تنوع و گونه‌گونی بوده و به‌بهترین وجه ممکن شیوه‌های قواره‌بری دوره قاجار را به نمایش می‌گذارد. به استناد شواهد تاریخی، شاید بتوان کهن‌ترین مدارک و نمونه‌های در و پنجره در معماری ایران را در نگاره دژهای مادی یافت. در همه آن‌ها دروازه‌هایی وجود دارد که دارای در دولته‌ای است که به گمان فراوان از چوب ساخته شده و روی آن آهنکوب بوده است. روی جام‌های ساسانی نیز نگاره چند ساختمان که برخی از آن‌ها به نیایشگاه و برخی دیگر به دژ می‌ماند (همانند دروازه‌های مادی) دیده می‌شوند. با این تفاوت که لنگه‌های آن تبدیل به مستطیل شده و هلالی و نالی بالای آن با نگاره «خورشیدی» پُر شده است. این بخش هلالی شکل، کمابیش استمرار خود را حفظ کرده است، به نحوی که امروزه نیز به هلالی بالای در و پنجره «خورشیدی»^۴ اطلاق می‌گردد (معماریان، ۱۳۹۰: ۵۵۸). در ذیل به معرفی بناهای سلطنتی تهران در دوره قاجار که درهای آن‌ها دارای «خورشیدی» هستند پرداخته خواهد شد و ویژگی‌های این نمونه‌ها مورد مطالعه قرار خواهد گرفت.

معرفی بناهای سلطنتی مورد مطالعه و درهای دارای خورشیدی در آن‌ها
کاخ‌ها همواره چشمگیرترین مکان‌ها برای نشان دادن هنر

تصویر ۱. در ورودی عمارت بادگیر، مأخذ: نگارندگان.

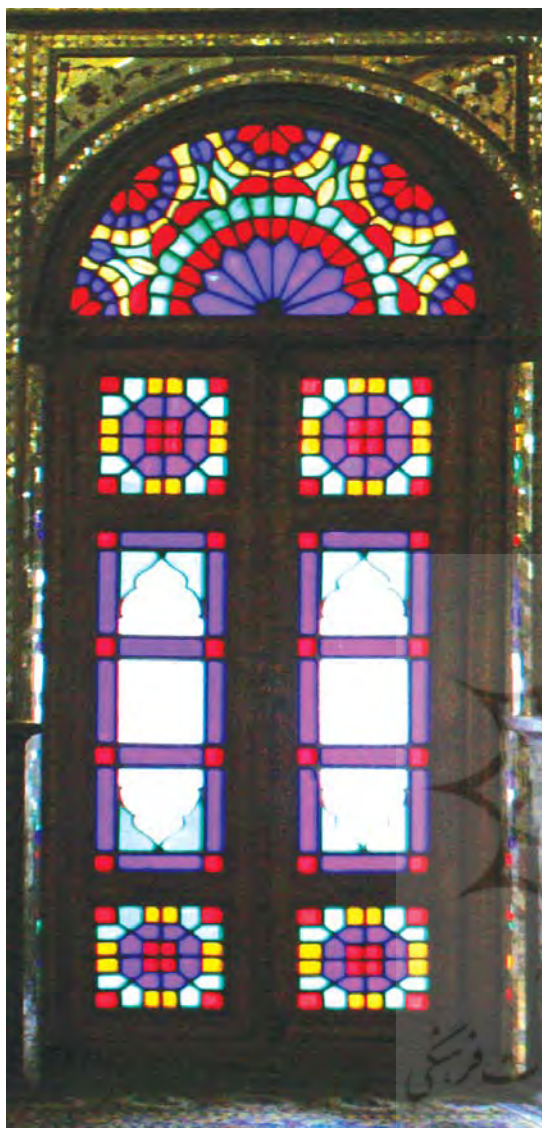
پنجره به‌شیوه قواره‌بری چوب است، که علاوه بر تزیین بنا، از لحاظ فنی نیز دارای خصوصیات و شاخصه‌هایی منحصر به فرد است. قواره‌بری در فرهنگ معماری سنتی ایران به‌معنای برش اشکال منحنی از چوب و آجر است. بر اساس مشاهده نمونه‌های موجود این‌گونه استنباط می‌شود که اولین آثار در دوره زندیه ساخته شده‌اند و بیشتر شامل قاب‌بندی‌هایی برای اجرای گره‌چینی چوب بوده‌اند. اما به‌تدریج در دوره قاجار از هنری حاشیه‌ای تبدیل به هنری مستقل گشته و به‌طور آزاد در درها، پنجره‌ها و به‌خصوص در اُرسی‌ها دیده می‌شود. هنر قواره‌بری به‌دلیل اصالت طرح و نقش و تنوع و زیبایی نقوش، خصوصیات فنی آن مانند استحکام و دوام و نیز نورپردازی خاصی که در ابنیه ایجاد می‌کند، در بسیاری از بناهای اواخر زندیه و قاجار مورد استفاده قرار گرفته است و به این آثار زیبایی

۱. آلت: چوب‌هایی که در ساختن پنجره به‌کار می‌روند. قطعاتی از چوب که با طرح و شکل مشخص تراشیده شده و در ساخت پنجره مشبک به‌کار می‌روند (عبیدی، فر، ۱۳۹۲: ۱۷).

۲. لقط: اشکال هندسی محصور در آلت‌های تزیینات گره‌چینی (فلاح‌فر، ۱۳۸۸: ۲۴۲) که در قواره‌بری این اشکال، بر حسب نوع نقش‌مایه ایجاد شده توسط آلت‌ها به شکل‌هایی با خطوط منحنی تبدیل می‌گردد.

۳. پارچه‌بری: از شیوه‌های تزیینی و مشبک‌سازی با چوب برای در و پنجره‌ها از صفحات تکه چوبی (همان: ۵۱).

۴. قواره‌بری بالای درها و پنجره‌های دولته‌ای را «خورشیدی» گویند (امری، ۱۳۸۳: ۱۸۸).

تصویر ۲. در روبه روی ارسی عمارت بادگیر، مأخذ: همان.

دست هنرمندان در هر دوران است و همواره بهترین و چیره دست ترین هنرمندان هر عصر در ساخت و پرداخت بناهای سلطنتی دوران مشارکت داشته اند. در دوره قاجار نیز کاخ های زیادی در نقاط مختلف ایران به دست زبده ترین هنرمندان ساخته شده اند که در این بین چهار مجموعه بنای گلستان، نیاوران، باغ فردوس و مسعودیه (که به طور مستقیم و غیرمستقیم به خاندان سلطنتی منتسب هستند)، به دلیل قرارگیری در پایتخت قاجار، مناسب ترین محل برای هنرنمایی معماران و هنرمندان بوده اند و در آنها می توان زیباترین و منحصر به فردترین آثار معماری و تزیینات وابسته به معماری این دوره تاریخی، به خصوص تزیینات چوبی شامل در و پنجره های ساخته شده با تکنیک گره چینی و قواره بری را در سطحی وسیع مشاهده کرد. همچنین، از آنجا که این بناها در طول سالیان مختلف از حکومت قاجار ساخته و تزیین شده اند، با تحقیق و پژوهش بر روی آنها می توان انواع و گوناگونی نقوش و نیز تغییرات اعمال شده بر تزیینات قواره بری در طول حکومت قاجار دست یافت.

مجموعه کاخ گلستان

عمارت بادگیر: عمارت بادگیر در زمان فتحعلی شاه (۱۲۵۰-۱۲۱۲ ه.ق) در ضلع جنوبی مجموعه کاخ گلستان ساخته شده است، اما در زمان ناصرالدین شاه (۱۳۱۳-۱۲۶۴ ه.ق) توسط حاج علی خان حاجب الدوله تغییرات قابل توجهی در آن انجام گرفت (گودرزی، ۱۳۸۸: ۱۹۹). عمارت بادگیر حیاطی کوچک و تالاری بزرگ دارد که ارسی، ستون ها و دیواره و سقف آن تماماً با نقاشی، آینه کاری، گچ بری، منبت کاری و مرمر پوشیده شده است و از این نظر یکی از تالارهای پرکار و جالب عمارت سلطنتی در دوره قاجاریه به شمار می رود (معیرالملك، ۱۳۴۱: ۴۲؛ گودرزی، ۱۳۸۸: ۱۹۹). ساختمان دارای یک زیرزمین نیز هست که در دوره های بعد، چهار راهرو و چهار بادگیر به آن افزوده شده است و به همین دلیل آن را «عمارت بادگیر» نامیده اند (معماریان، ۱۳۹۰: ۴۱۳). در این بنا، سه نمونه از خورشیدی ها در قسمت بالای درها وجود دارد که به علت تناسبات و نقش مایه های خاص خود و همچنین تلفیق قواره بری با گره چینی در دو نمونه از خورشیدی ها، چشمگیر و منحصر به فرد هستند. در تصویر ۱، یکی از درهای دارای خورشیدی نشان داده شده که در دو سمت شرقی و غربی عمارت بادگیر به صورت قرینه قرار دارد. خصوصیت قابل توجه خورشیدی این نمونه در فرم کلی خورشیدی است که از نیم دایره بزرگ تر شده و در قسمت مرکزی دایره کامل دیده می شود. قابل ذکر است که این درها تالار اصلی را به فضاهای جانبی متصل می کنند. تصاویر ۲ و ۳ درهای خورشیدی داری هستند که در سمت جنوبی تالار و مقابل به ارسی نه دری کار گذاشته شده اند. تکنیک خاص به کار رفته در این درها و ترکیب قواره بری

با گره چینی این دو اثر را به آثاری منحصر به فرد تبدیل کرده است. نمونه دیگر این نقش و تکنیک را می توان در خورشیدی ارسی های خانه امینی های قزوین مشاهده کرد. واگیره این دو نمونه خورشیدی شبیه به هم و به صورت شعاعی و ترک های $\frac{1}{11}$ دایره هستند.

ایوان تخت مرمر (دیوان خانه): بنای ایوان تخت مرمر یکی از بناهای کهن و تاریخی شهر تهران است که عمر و سابقه تاریخی برخی از بخش های آن از همه قسمت های ارگ سلطنتی تهران بیشتر است. در تاریخچه شهر تهران گفته شده است که در تابستان سال ۱۱۷۳ هجری قمری هنگامی که وکیل الرعایا (۱۱۹۳-۱۱۱۹ ه.ق) برای تصفیه کار آذربایجان به طرف چمن سلطانیه حرکت کرد دستور داد یک دست عمارت خاصه و دیوان خانه بزرگ به سبک

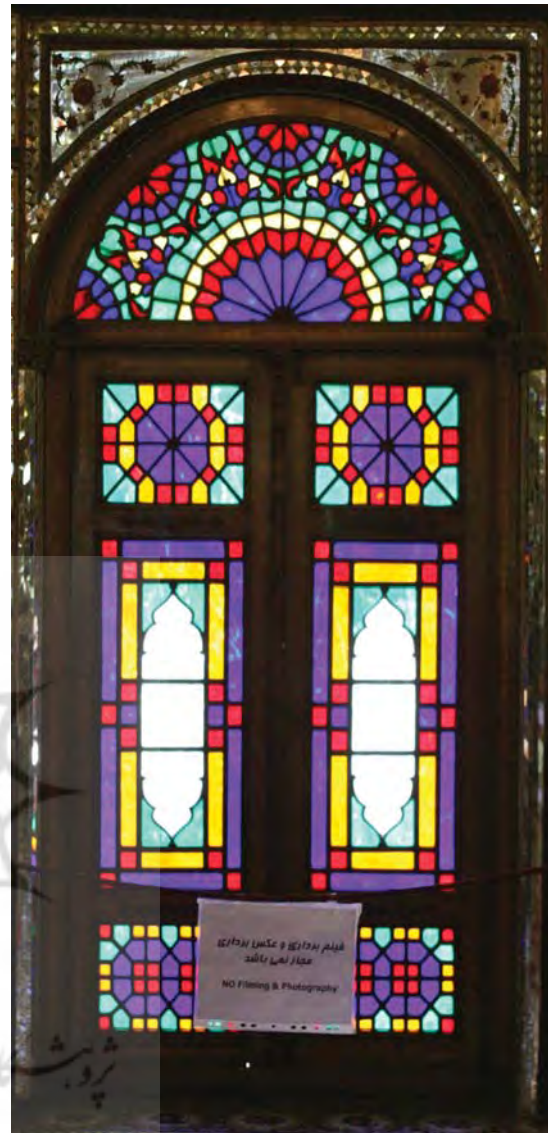
تشریفات و پذیرایی قرار دارد. این اتاق‌ها با پنجره‌های خاتم و نقاشی تزیین شده‌اند و شیشه‌های رنگارنگ دارند. درهای خورشیدی‌دار این عمارت در دو طرف ایوان و در محل ورودی به فضای اصلی تخت مرمر است و این درها به دلیل تزیینات ظریف و استفاده از تزیینات خاتم مربع روی آلات قواره‌بری در خورشیدی درها، قابل توجه و چشم‌نوازند (تصویر ۴). نمونه دیگر از این درها مربوط به اتاق‌های پذیرایی در دو طرف دیوانخانه است که نور مورد نیاز به این اتاق‌ها را از طرف محوطه اصلی باغ گلستان تأمین می‌کند. گفتنی است که طرح قواره‌بری این درها به نسبت درهای تالار اصلی بسیار ساده‌تر است (تصویر ۵).

کاخ ابیض: در اواخر سلطنت ناصرالدین شاه (۱۳۱۳-۱۲۶۴ ه.ق) سلطان عبدالحمید پادشاه عثمانی مقداری اثاثیه عالی و گران بها برای شاه ایران هدیه فرستاد. چون در آن هنگام تقریباً همه کاخ‌ها و تالارهای سلطنتی از تابلوها و اثاثیه متعدد پر و آراسته شده بودند و جایی برای نهادن و نصب هدایای سلطان عثمانی باقی نمانده بود، از این رو ناصرالدین شاه تصمیم گرفت که در گوشه جنوب غربی محوطه گلستان، که پیش از آن محل کلاه‌فرنگی یا برج آقامحمدخانی بود، کاخ جدیدی بنا کند و هدایای سلطان را در آن جای دهد (نکاء، ۱۳۴۹: ۳۱۶). از این رو کاخ ابیض در ضلع جنوب غربی کاخ گلستان در سال ۱۳۰۶ هجری قمری ساخته شد (نجمی، ۱۳۷۰: ۸۳). برخلاف سایر ساختمان‌های کاخ گلستان که در زمان ناصرالدین شاه به سبک تلفیقی ساخته می‌شدند، دو ساختمان عمارت خوابگاه و کاخ ابیض در زمان وی به سبک معماری نئوکلاسیک اروپا بنا شدند (قبادیان، ۱۳۸۳: ۱۳۴). به هر حال به علت سفیدی رنگ نمای ساختمان که به شیوه بناهای قرن ۱۸ میلادی اروپا گچ‌بری و نماسازی شده و پله‌ها و ازاره‌های سرسرای کاخ نیز از مرمر سفید رگه‌دار بود بنای جدید «کاخ ابیض» نامیده شد (نکاء، ۱۳۴۹: ۳۱۹).

از آنجا که این بنا متعلق به دوره‌ای است که بناها و تزیینات آن‌ها به سبک نئوکلاسیک اروپا بودند، به‌طور چشمگیری از تزیینات اصیل ایرانی مورد مشاهده در دیگر بناهای مجموعه گلستان، در این کاخ کاسته می‌شود و یا تا حد امکان به سادگی اجرا شده‌اند. درهای خورشیدی‌دار این بنا تنها دارای یک نقش ساده شعاعی هستند که در تمامی این آثار تکرار شده‌اند. این درها به تعداد زیاد و در سمت غربی کاخ ابیض در نمای طبقه دوم و به‌عنوان در پنجره دیده می‌شوند. تزیینات ایرانی در این عمارت اهمیت خود را تا حدی از دست داده‌اند (تصویر ۶).

مجموعه نیاوران

کاخ صاحبقرانیه: در مرآت‌البلدان در ذکر جهان‌نمای نیاوران ذکر گردیده، که در ابتدا به امر فتحعلی‌شاه (۱۲۵۰-

تصویر ۳. در روبه‌روی ارسی عمارت بادگیر، مأخذ: همان.

ساسانی و باغی در جنب آن بنا کنند. بنابراین بنیاد ایوان تخت مرمر یا چنان‌که سابقاً گفته‌اند «دیوان‌خانه یا ایوان دارالعماره» از عمارات کریم‌خانی و از بناهای عهد زندیه (۱۲۰۹-۱۱۶۳ ه.ق) در داخل ارگ سلطنتی به شمار می‌رود (نکاء، ۱۳۴۹: ۴۱).

ساختمان دیوان‌خانه کریم‌خانی به دست آقامحمدخان (۱۲۱۲-۱۲۱۰ ه.ق) تغییر یافت که در دوره‌های بعدی نیز هم‌دگرگونی‌های دیگری دیده شده است، به نحوی که بارها ارسی‌های آن تغییر یافته و به در و پنجره تبدیل شده است. شکل در و پنجره‌ها هم تغییر کرده‌اند ولی نگارگری‌های آن هنوز برجها مانده است (معماریان، ۱۳۹۰: ۴۱۶). تالاری که تخت در آن نصب شده است به سه قسمت تقسیم شده است. در وسط ایوان شاهی و در طرفین آن دو اتاق برای

گونه شناسی تزئینات قواره بری در
فرم خورشیدی درها (مطالعه موردی:
درهای بناهای سلطنتی دوره قاجار
تهران)

تصویر ۵. در عمارت‌های جانبی تخت مرمر. مأخذ: همان.

تصویر ۴. در ورودی ایوان تخت مرمر، مأخذ: همان.

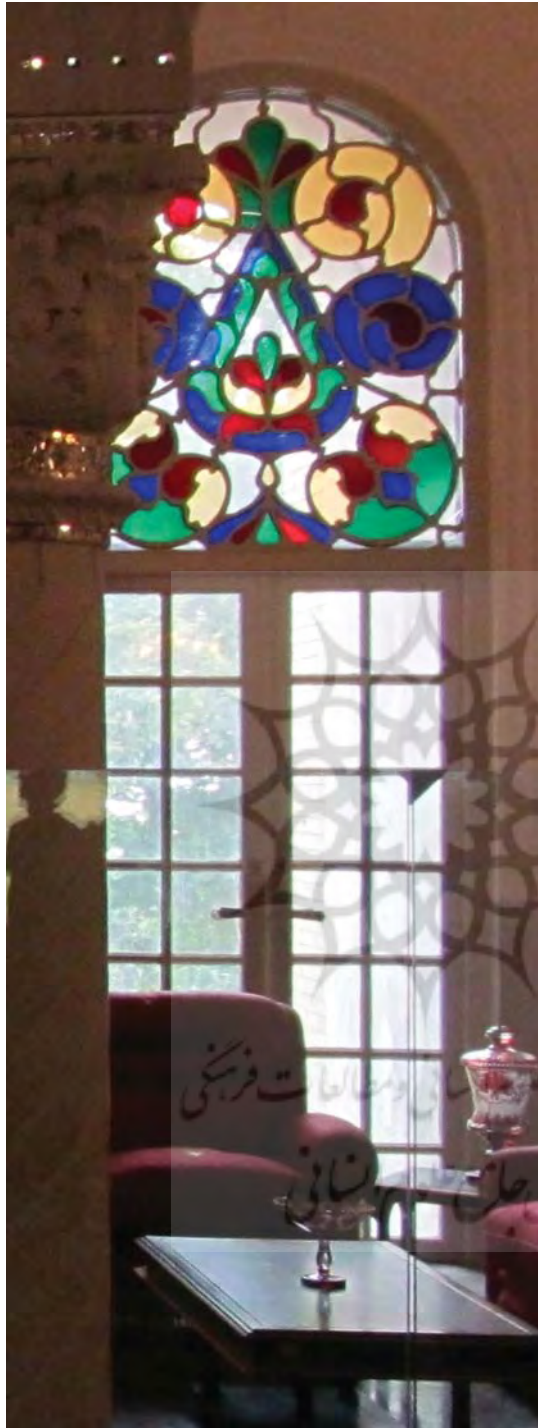

تصویر ۷. در ورودی محوطه کاخ صاحبقرانیه، مأخذ: همان.

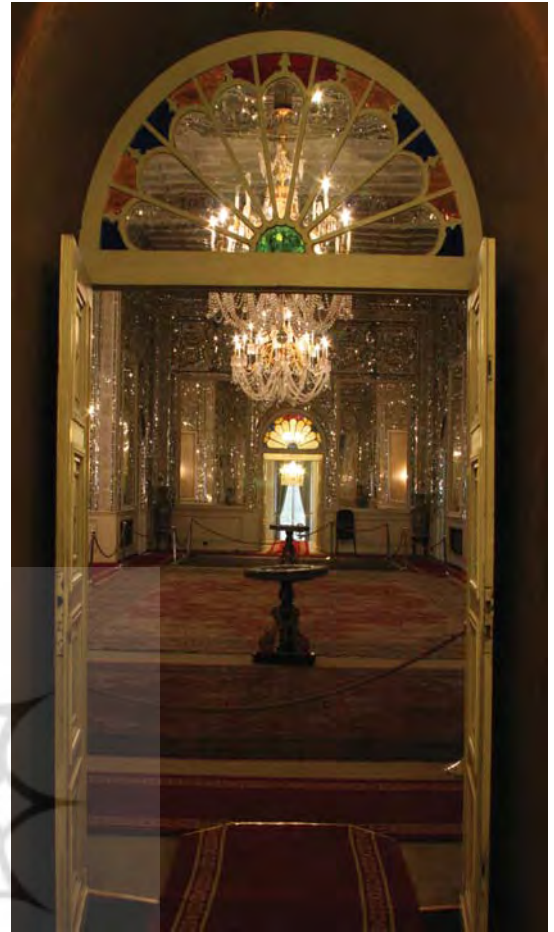

تصویر ۶. در - پنجره کاخ ابیض. مأخذ: همان.

شکل ۹. در ورودی حوضخانه، مأخذ: همان.

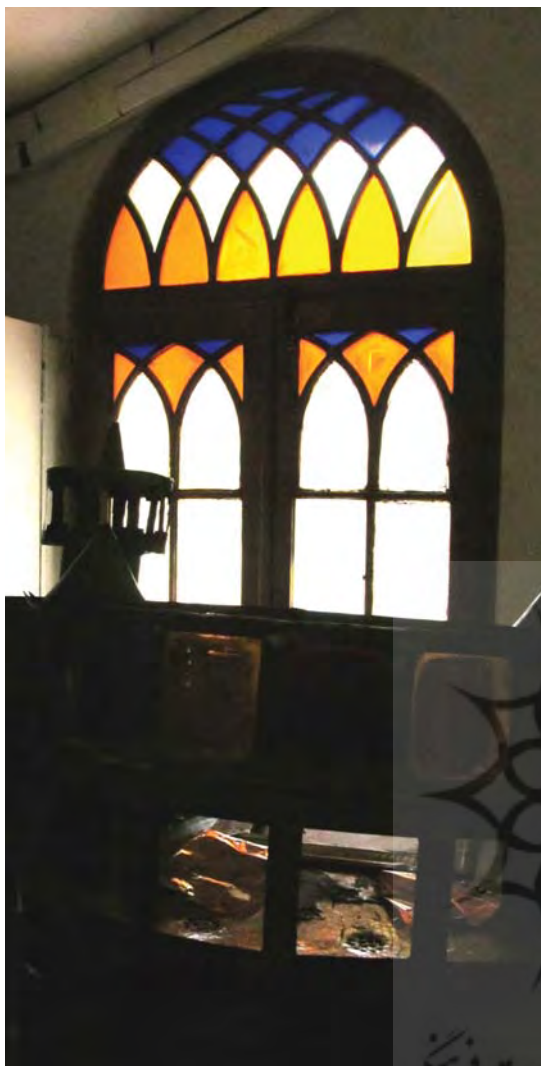
تصویر ۸. در ورودی تالار آینه کاخ صاحبقرانیه. مأخذ: همان.

۱. در حال حاضر مجموعه نیاوران با مساحت ۸۱ هکتار شامل سه کاخ به نام‌های صاحبقرانیه، کوشک احمد شاهی و نیاوران است که از سال ۱۳۶۵ به عنوان «کاخ موزه» در معرض دید عموم است (بهزادفر، ۱۳۸۷: ۲۴۷).

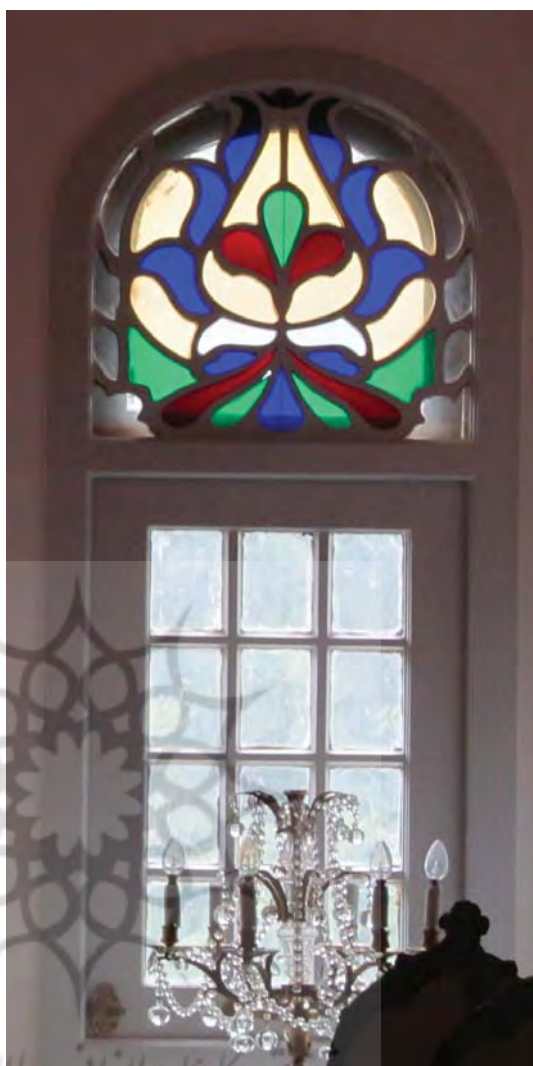
و در دو طرف آن راهروهایی دیده می‌شود. حوضخانه با چهار ستون و تزیینات گچ‌بری در طبقه همکف قرار دارد (بهزادفر، ۱۳۸۷: ۲۵۰). در داخل بنا مجموعه متنوعی از هنرهای وابسته به معماری مانند گچ‌بری، آینه‌کاری، حجاری، نقاشی، قاب‌بندی و آلت‌چینی در قسمت‌های مختلف بنا به کار رفته‌اند. مشخص نیست که کدامیک از

۱۲۱۲ ه.ق) در محلی که اکنون کاخ نیاوران است، عمارتی مختصر بنا شد و در فصول گرم سال شاه در آنجا اقامت می‌کرد. محمدشاه (۱۲۶۴-۱۲۵۰ ه.ق) نیز مقداری بر آن بنا بیفزود. ناصرالدین شاه (۱۳۱۳-۱۲۶۴ ه.ق) آن بنا را خراب کرد و به کمک حاجی‌علی‌خان اعتمادالسلطنه قصر و عمارتی زیبا بنا کرد. شرح آن در المآثر و الآثار نیز ذکر گردیده که چون پس از قرن نخستین پادشاهی ناصرالدین شاه عمارت تجدید بنای کلی یافته بدین سبب صاحبقرانیه نامیده شده است (کریمان، ۱۳۵۵: ۲۰۶). این بنا چون بر تمام پهنه جنوبی دامنه توچال اشراف داشت و همه جا دیده می‌شد، آن را جهان‌نمای نیاوران خواندند (همان، ۱۳۵۶: ۵۵۳). از این تاریخ به بعد از نام عمارت جهان‌نما در متون تاریخی اثری نیست. معلوم نیست کاخ صاحبقرانیه جایگزین عمارت جهان‌نما گردیده است یا این هر دو هم‌زمان وجود داشته‌اند و محل عمارت نیاوران در باغ در جای دیگری بوده است (مختاری طالقانی، ۱۳۸۵: ۱). این بنای دوطبقه حدود ۴۰۰۰ مترمربع مساحت دارد. در مرکز هر طبقه تالاری مرکزی با شاه‌نشین قرار دارد

تصویر ۱۱. در شرقی عمارت باغ فردوس، مأخذ: همان.

شکل ۱۰. در پنجره حوضخانه، مأخذ: همان.

نقوش دوکی شکل (تصاویر ۷ و ۸) وجود دارد. این درها با نقوش متنوع در ورودی اتاق‌ها، سالن‌ها و نیز به عنوان نورگیر و پنجره ساخته شده‌اند.

عمارت باغ فردوس: هنگامی که محمدشاه (۱۲۶۴-۱۲۵۰ ه.ق) به پادشاهی رسید، خواست تا در شمیران کاخی بنا کند. بدین منظور زمین‌های بایر واقع در سمت شمال غربی جاده قدیم اوین را برگزید و قلعه محمدیه را بنا نهاد. حسینعلی خان معیرالممالک که از نزدیکان شاه بود، تصمیم گرفت تا در نزدیکی قلعه محمدیه محلی مناسب برای خود بسازد. به همین خاطر خانه‌ها و زمین‌های واقع در سمت جنوبی قلعه را خریداری کرد و عمارتی نه چندان بزرگ به سبک آن دوران که «فیل‌گوش» نامیده می‌شد، بنا کرد و باغی پهناور و زیبا گرداگرد آن ایجاد کرد و آن را «باغ

تزیینات و آرایه‌های موجود در فضاهای مختلف عمارت صاحبقرانیه که در وضعیت حاضر وجود دارند، اصلی و کدامیک الحاقی است (مختاری طالقانی، ۱۳۸۵). قدمت بالای عمارت صاحبقرانیه و بازسازی‌های انجام شده بر روی آن در طی سال‌های مختلف از دوره قاجار، به خصوص مرمت کلی که در زمان ناصرالدین شاه و به سال ۱۲۶۸ هجری قمری به صورت گرفت، سبب گردیده که تزیینات دیواری موجود در آن نیز بر حسب زمان و با سلیقه معماران دوره‌های مختلف بازسازی شوند. آثار قواره‌بری این کاخ نیز به همین دلیل دارای تنوع زیادی در طرح و نقش هستند به طوری که در این عمارت و حوضخانه مربوط به آن طیف گسترده‌ای از نقوش قواره‌بری، شامل نقوش گردان و اسلیمی‌های پیچیده (تصاویر ۹ و ۱۰)، طرح‌های قاب‌قابی ایجاد شده با نقوش بندی و نیز طرح‌های هندسی ساده با

تصویر ۱۳: در - پنجره عمارت مشیرالملکی، مأخذ: همان

تصویر ۱۲: در ورودی جنوبی عمارت باغ فردوس. مأخذ: همان.

در این بنا نیز همچون دیگر بناهای سبک نئوکلاسیک اواخر عصر قاجار سعی شده است تا تزیینات ایرانی را بسیار ساده‌تر از دوره‌های قبل به کار گیرند. درها و ارسی‌های قواره‌بری شده عمارت به‌خصوص خورشیدی‌ها نیز مانند دیگر آرایه‌های معماری، بیشتر با نقوش ساده و تکراری ولی در تعداد زیاد، در جای‌جای بنا دیده می‌شوند و تنها در یکی از ارسی‌ها می‌توان طرح‌های پیچیده‌تر و پرکارتر را مشاهده کرد. اما باید خاطر نشان کرد همین سادگی در نقوش هم‌خوانی زیادی با بنا و تزیینات دیگر آن دارد و به زیبایی عمارت افزوده است (تصاویر ۱۱ و ۱۲).

مجموعه مسعودیه: باغ نظامیه که در جنوب جلouxان باغ نگارستان و غرب باغ سردار ایرانی قرار داشت همان باغی است که باغ مسعودیه باقی‌مانده از آن مورد مطالعه است. باغ نظامیه در سال ۱۲۷۰ هجری قمری مصادف با ۱۲۳۳ شمسی توسط میرزا آقاخان نوری برای پسرش نظام‌الملک شروع به ساخت کرد و در سال ۱۲۷۳

فردوس» نام نهاد. باغ و عمارت اندرونی در ضلع جنوب غربی باغ فردوس واقع بود و به خاطر دستگاه بیرونی «رشک بهشت» نام گرفته بود که اکنون نشانی از آن نمانده است (معیری، ۱۳۷۶). عمارت باغ فردوس یکی از بناهایی است که با شروع دوران تجدد در معماری ایران، با الهام از ساختمان‌های اروپایی، احداث شد. این باغ و عمارت که یکی از نمونه‌های بسیار زیبای معماری و باغ‌سازی دوران قاجار است از بسیاری جهات با باغ‌ها و ساختمان‌های آن دوران قابل مقایسه است (قادر، ۱۳۸۰).

یکی از عوامل تزیینی این بنا در و پنجره و ارسی‌های زیبای آن است که با شیشه‌های رنگین مزین شده‌اند و هنگام روز به واسطه تابش خورشید منظره زیبا و دل‌فریبی را ایجاد می‌کنند. درها و پنجره‌ها همه از چوب و شیشه رنگین و هلال فوقانی پنجره‌ها از آینه و چوب منبت کاری شده، ساخته شده‌اند. در تالار اول و شاه نشین جنوبی آن ارسی‌های بزرگی با منبت کاری و شیشه‌های رنگی و آینه قرار دارد (روزی طلب، ۱۳۸۹: ۱۷۴).

۱. در دوران پهلوی دوم، این بنا به دفتر برنامه‌ریزی جشن‌های ۲۵۰۰ ساله اختصاص یافت و پس از پیروزی انقلاب اسلامی در اختیار صداوسیما و بعد از آن با هماهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، بنیاد سینمایی فارابی، سازمان میراث فرهنگی کشور و شهرداری تهران برای محل دائمی «موزه سینما» در نظر گرفته شد و موزه سینما در ۲۸ شهریور ۱۳۸۱ شمسی رسماً افتتاح شد.

تصویر ۱۵. در ورودی عمارت حیاط خلوت، مأخذ: همان

تصویر ۱۴. در ورودی عمارت سیدجوادی، مأخذ: همان

و حتی در ساخت تزیینات معماری ایرانی سعی شده است تا شکوه و عظمت بناهایی همچون عمارت بادگیر و یا تخت مرمر را الگو قرار دهد. در آثار قواره بری این ابنیه، با وجود آنکه در زمانی ساخته می‌شوند که در دیگر بناها آرایه‌ها و نقوش قواره بری رو به ساده شدن دارند، سعی شده است تا در کنار نقوش هندسی ساده، با کمک نقوش بندی و خطوط اسلیمی نه چندان پیچیده، طرح‌های زیبا و بی‌بدیلی به خصوص در ساخت ارسی‌ها به وجود آورند. این نقوش زیبا و منحصر به فرد در خورشیدی درها نیز به نحوی قابل توجه نشان داده شده‌اند (تصاویر ۱۳، ۱۴ و ۱۵). قرارگیری عمارت‌ها در این مجموعه به نحوی است که از فضای سبز و نور، بیشترین استفاده را می‌کنند. درهای خورشیدی‌دار عمارت‌های سیدجوادی، مشیرالملکی و حیاط خلوت به تعداد زیاد و با نقش یکسان به‌عنوان در-پنجره و در نمای ساختمان‌ها دیده می‌شوند و شاید خود این تکرار باعث زیبایی هرچه بیشتر بناها گشته است. درهای خورشیدی‌دار این مجموعه عمارت، در گذر زمان بارها مرمت و بازسازی گشته‌اند و سعی شده است تا حد امکان از اصالت بنا کاسته نشود.

جداول تحلیل فرم و نقوش خورشیدی درهای بناهای مورد مطالعه

در راستای بررسی انواع خورشیدی‌های قواره بری درها،

هجری قمری به اتمام رسید. مسعود میرزا - ظل السلطان - (۱۳۳۶-۱۲۶۶ ه.ق) پسر چهارم ناصرالدین شاه، که مرتب به باغ نظامیه جهت سکونت رفت و آمد می‌کرد، در سال ۱۲۹۰ هجری قمری این محل (باغ-عمارت نظامیه) را از نظام الملک پسر میرزا آقا خان خریداری کرد و در آن عمارات مفصلی را به سرکاری رضاقلی خان (ملقب به سراج الملک) تا سال ۱۲۹۵ هجری قمری بر پا کرد، که از آن پس به مسعودیه شهرت یافت. ظل السلطان که داعیه ولیعهدی و سلطنت داشت، این باغ و عمارت را چنان بنا کرده بود که روزی قصر سلطنتی ایران شود (نوربخش، ۱۳۸۱: ۱۲۰۷). بناهای موجود، که تاریخ ۱۲۹۵ هجری قمری را بر خود دارند، تنها بخشی از عمارتی هستند که ظل السلطان طی سنوات توانمندی خود از ۱۲۹۰ هجری قمری به بعد در این محل برپا کرده است. بناهای معروف به مشیریه و سید جوادی، واقع در بخش شرقی مجموعه، با تقدم بر بناهای دیوانخانه و سفره‌خانه پس از عمارت دیوان‌خانه و عمارت سر در اصلی (پیاپی) پیش از ساختمان جنوبی آن (واقع در شمال حیاط خلوت) ایجاد شده است و تا کنون مشخص نشده است که فاصله زمانی ایجاد این عمارت‌ها چقدر بوده است.

شاید علاقه زیاد ظل السلطان به سلطنت و تقلید در امور و کارها از مقام پادشاهی، برای نشان دادن عظمت و مقام خویش، سبب گردیده تا مجموعه مسعودیه را به‌عنوان جانشینی برای مجموعه کاخ گلستان بر پا کند

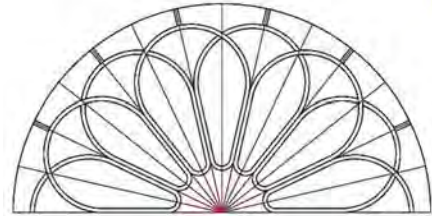
در کاخ نیاوران (تساویر ۹ و ۱۰)، رعایت تناسب میان خورشیدی و درها یکی دیگر از اصول طراحی این آثار به شمار می‌رود.

تحلیل انجام‌شده بر روی نقوش و واگیره‌های خورشیدی‌ها نشان داد که ساختار واگیره‌ها و زیرنقش‌ها بیشتر به صورت ترکیب‌هایی از دایره، یا طرح‌های شعاعی با نسبت‌هایی چون $\frac{1}{4}$ ، $\frac{1}{6}$ ، $\frac{1}{8}$ ، $\frac{1}{12}$ ، $\frac{1}{16}$ ، $\frac{1}{24}$ ، $\frac{1}{36}$ است و پس از آن ساختارهایی نظیر $\frac{1}{4}$ بیضی مانند «در» حوضخانه کاخ صاحبقرانیه در زیرنقش‌ها دیده می‌شود. روش تکثیر در تمامی نمونه‌های مورد بررسی روش انعکاسی است که جز در نقش خاصی که به گفته برخی استادان کهنه‌کار «تاج درویشی» خوانده می‌شود (شکل ۲) همگی آن‌ها دارای خطوط تکثیر شعاعی هستند. در نقش تاج درویشی نیز که از انعکاس خطوط منحنی به وجود آمده است خطوط تکثیر موازی هستند.

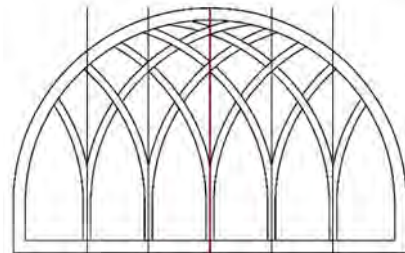
در رابطه با نسبت عرض به طول در واگیره‌ها می‌توان گفت که هرچه تعداد ترک‌ها در هر خورشیدی بیشتر باشد و این ترک‌ها نسبت کوچک‌تری از دایره را داشته باشند نسبت عرض به طول واگیره نیز کوچک‌تر می‌شود.

از اولین نمونه‌های هنر چشمگیر و کاربردی قواره‌بری آثار موجود در ایوان تخت مرمر و عمارت بادگیر کاخ گلستان است که دارای نقوش پیچیده و به صورت ترکیبی با هنرهای دیگر نظیر خاتم و گره‌چینی هستند. اما در اواخر دوره ناصری که به نظر می‌رسد آخرین سال‌های شکوه و رونق معماری ایران در دوره قاجار نیز است، نقوش قواره‌بری رو به سوی ساده شدن دارد تبدیل به خطوط ساده منحنی (دوکی‌شکل) با پایه هندسی دارند. این نقوش ساده و در عین حال متنوع از لحاظ اجرا پرکاربردترین نقوش در ساخت خورشیدی درها هستند و بیشترین سهم را در بین نقوش به خود اختصاص داده‌اند. اما در چند نمونه از خورشیدی درهای عمارت مسعودیه نیز نقوش گیاهی با طرح‌بندی وجود دارد که دارای پیچیدگی خاصی نیستند.

در ساخت و تزیین لقطه‌های «خورشیدی» درها از شیشه به خصوص شیشه‌های رنگی استفاده شده است. جدول همنشینی رنگ‌ها نشان می‌دهد که در ابتدای دوران قاجار و نخستین نمونه‌های هنر قواره‌بری، تنها از پنج رنگ قرمز، آبی تیره، سبز، زرد و شیشه شفاف استفاده شده، اما به مرور زمان با رسیدن به اواخر دوره قاجار رنگ‌هایی چون سبز و آبی روشن، قهوه‌ای، نارنجی و بنفش نیز اضافه شده‌اند. به طور معمول، در هر خورشیدی رنگ‌های اصلی قرمز، زرد و آبی در کنار هم قرار گرفته‌اند و یا همنشینی رنگ‌ها بر اساس رنگ‌های مکمل است. یعنی رنگ سبز و قرمز در کنار هم و یا رنگ آبی در کنار رنگ نارنجی دیده می‌شود.

شکل ۱. خطوط تکثیر شعاعی (خورشیدی عمارت تخت مرمر). مأخذ: نگارندگان.

شکل ۲. خطوط تکثیر موازی (خورشیدی عمارت باغ فردوس). مأخذ: همان.

ویژگی‌های بصری موجود در این آثار با توجه به طرح خطی هر خورشیدی، در جداولی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. تناسبات در فرم کلی خورشیدی‌ها و نسبت ابعاد آن با درها، ویژگی واگیره‌ها از قبیل شیوه تکرار، تناسبات، زیرنقش و ... انواع نقش‌مایه‌ها مانند گیاهی، هندسی و همچنین محل کاربرد آن‌ها در طرح کلی، دو مشخصه فنی از هر خورشیدی، یعنی شیوه‌های هنری تلفیق شده با قواره‌بری برای تزیین آثار و نیز تنوع رنگ در شیشه‌های استفاده شده در لقطه‌ها از جمله ویژگی‌هایی است که در این جدول‌ها ارائه شده است.

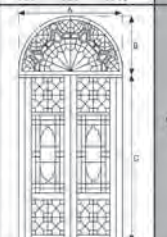

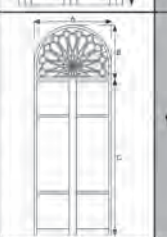

فرم کلی خورشیدی‌ها، با توجه به طرح‌های خطی و تجزیه و تحلیل انجام‌شده، در اکثر موارد با قوس‌های نیم‌دایره است و قوس و هلال آن‌ها برخلاف دوره‌های پیش از قاجار، که از قوس‌هایی با طراحی پیچیده نظیر «پنج او هفت» یا «شبدری» استفاده می‌شده است، رو به سادگی گذاشته و نیم‌دایره از پرکاربردترین قوس‌های مورد توجه در این دوره است که در مواردی خاص و محدود این نیم دایره دارای پایه‌هایی شده و به صورت کشیده طراحی شده‌اند و بخشی از یک بیضی را تداعی می‌کنند (نظیر خورشیدی‌های حوضخانه عمارت صاحبقرانیه، تساویر ۹ و ۱۰). نسبت عرض به طول خورشیدی در این موارد بیش از $\frac{1}{4}$ است.

بررسی تناسبات در فرم کلی درهای دارای خورشیدی نشانگر آن است که در این آثار ارتفاع خورشیدی در حدود $\frac{1}{4}$ از $\frac{1}{4}$ ارتفاع در ساخته می‌شده‌اند و به جز موارد نادری مانند خورشیدی‌های حوضخانه عمارت صاحبقرانیه

گونه شناسی تزئینات قواره بری در فرم خورشیدی درها (مطالعه موردی: درهای بناهای سلطنتی دوره قاجار تهران)

جدول ۱. تجزیه و تحلیل ویژگی های بصری خورشیدی درهای عمارت بادگیر مجموعه گلستان، مأخذ: نگارندگان

ردیف	طرح اصلی	مکان	تناسبات فرم کلی		واگیرد				تیم نشیمنی رنگ در شیشه ها		
			ارتفاع خورشیدی به قاعده $(\frac{X}{Y})$	ارتفاع خورشیدی به ارتفاع در $(\frac{X}{H})$	شبه تکرار	تناسبات $(\frac{X}{Y})$	نقش ماهه				
							زینت نش	نوع نقش ماهه ها		جانبی	
۱		عمارت بادگیر (مجموعه کاخ گلستان)	$\frac{1}{2}$ (تیم دایره)	$\frac{1}{4}$	شبه تکرار با محور تکثیر شعاعی	تناسبات $\frac{4}{10}$	ترک $\frac{1}{16}$ دایره	نقوش گردان گیاهی در میان فضای خالی نقوش هندسی واگیرد		هنرهای تزیینی با قواره بری	سبز روشن بنفش قرمز زرد آبی تیره شفاف
۲		عمارت بادگیر (مجموعه کاخ گلستان)	$\frac{1}{2}$ (تیم دایره)	$\frac{1}{4}$	شبه تکرار با محور تکثیر شعاعی	تناسبات $\frac{4}{10}$	ترک $\frac{1}{16}$ دایره	نقوش گردان گیاهی در میان فضای خالی نقوش هندسی واگیرد		هنرهای تزیینی با قواره بری	سبز روشن بنفش قرمز زرد آبی تیره شفاف
۳		عمارت بادگیر (مجموعه کاخ گلستان)	$\frac{4}{10}$	$\frac{1}{4}$	شبه تکرار با محور تکثیر شعاعی	تناسبات $\frac{2}{10}$	ترک $\frac{1}{16}$ دایره	نقوش هندسی و دایره		-	سبز تیره قرمز شفاف

جدول ۲. تجزیه و تحلیل ویژگی های بصری خورشیدی درهای تخت مرمر و کاخ ابیض، مأخذ: همان

ردیف	طرح اصلی	مکان	تناسبات فرم کلی		واگیرد				تیم نشیمنی رنگ در شیشه ها		
			ارتفاع خورشیدی به قاعده $(\frac{X}{Y})$	ارتفاع خورشیدی به ارتفاع در $(\frac{X}{H})$	شبه تکرار	تناسبات $(\frac{X}{Y})$	نقش ماهه				
							زینت نش	نوع نقش ماهه ها		جانبی	
۴		تخت مرمر (مجموعه کاخ گلستان)	$\frac{1}{2}$ (تیم دایره)	$\frac{1}{3}$	شبه تکرار با محور تکثیر شعاعی	تناسبات $\frac{2}{10}$	ترک $\frac{1}{28}$ دایره	نقوش هندسی دوگوشی شکل		خانم مربع روی آلات قواره بری	قرمز آبی تیره شفاف
۵		تخت مرمر (مجموعه کاخ گلستان)	$\frac{1}{2}$ (تیم دایره)	$\frac{1}{3}$	شبه تکرار با محور تکثیر شعاعی	تناسبات $\frac{3}{10}$	ترک $\frac{1}{28}$ دایره	نقوش هندسی دوگوشی شکل		-	قرمز سبز تیره شفاف
۶		کاخ ابیض (مجموعه کاخ گلستان)	$\frac{1}{2}$ (تیم دایره)	$\frac{1}{3}$	شبه تکرار با محور تکثیر شعاعی	تناسبات $\frac{2}{10}$	ترک $\frac{1}{28}$ دایره	نقوش هندسی دوگوشی شکل		-	قرمز سبز تیره آبی تیره شفاف

جدول ۳. تجزیه و تحلیل ویژگی‌های بصری خورشیدی درهای صاحب‌قرائیه مجموعه نیاوران، مأخذ: همان

ردیف	طرح اصلی	مکان	تناسبات فرم کلی		طرح خطی	واگیره			هم نشینی رنگ در شبیه‌ها	
			ارتفاع خورشیدی به قاعده (بها) به ارتفاع در (ب) (بها/ب)	ارتفاع خورشیدی به ارتفاع در (ب) (ب/بها)		نسبته تکرار	نقش نمایه			
							نوع نقش نمایه ها	حائمی		
۷		صاحب‌قرائیه (مجموعه کاخ نیاوران)	$\frac{1}{2}$ (نیم دایره)	۰.۳		نسبته تکرار: $\frac{3}{10}$	زیونقش: ترک	نقش نمایه: نقوش هندسی دوگنی شکل	هنرهای تلفیقی با قوازه بوی	هم نشینی رنگ در شبیه‌ها: -
۸		صاحب‌قرائیه (مجموعه کاخ نیاوران)	$\frac{1}{2}$ (نیم دایره)	۰.۳		نسبته تکرار: $\frac{2}{10}$	زیونقش: ترک	نقش نمایه: نقوش هندسی دوگنی شکل	هنرهای تلفیقی با قوازه بوی	هم نشینی رنگ در شبیه‌ها: -
۹		صاحب‌قرائیه (مجموعه کاخ نیاوران)	$\frac{1}{2}$ (نیم دایره)	۰.۳		نسبته تکرار: $\frac{3}{10}$	زیونقش: ترک	نقش نمایه: نقوش هندسی دوگنی شکل	هنرهای تلفیقی با قوازه بوی	هم نشینی رنگ در شبیه‌ها: -

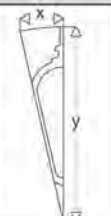

جدول ۴. تجزیه و تحلیل ویژگی‌های بصری خورشیدی درهای صاحب‌قرائیه و حوضخانه، مأخذ: همان

ردیف	طرح اصلی	مکان	تناسبات فرم کلی		طرح خطی	واگیره			هم نشینی رنگ در شبیه‌ها	
			ارتفاع خورشیدی به قاعده (بها) به ارتفاع در (ب) (بها/ب)	ارتفاع خورشیدی به ارتفاع در (ب) (ب/بها)		نسبته تکرار	نقش نمایه			
							نوع نقش نمایه ها	حائمی		
۱۰		صاحب‌قرائیه (مجموعه کاخ نیاوران)	$\frac{1}{4}$ (نیم دایره)	۰.۴		نسبته تکرار: $\frac{2}{10}$	زیونقش: ترک	نقش نمایه: نقوش هندسی دوگنی شکل	هنرهای تلفیقی با قوازه بوی	هم نشینی رنگ در شبیه‌ها: -
۱۱		حوضخانه (مجموعه کاخ نیاوران)	$\frac{8}{10}$	۰.۸		نسبته تکرار: $\frac{5}{10}$	زیونقش: بیضی	نقش نمایه: اسلیمی	هنرهای تلفیقی با قوازه بوی	هم نشینی رنگ در شبیه‌ها: -
۱۲		حوضخانه (مجموعه کاخ نیاوران)	$\frac{8}{10}$	۰.۷		نسبته تکرار: $\frac{4}{10}$	زیونقش: بیضی	نقش نمایه: اسلیمی	هنرهای تلفیقی با قوازه بوی	هم نشینی رنگ در شبیه‌ها: -

گونه شناسی تزئینات قواره بری در فرم خورشیدی درها (مطالعه موردی: درهای بناهای سلطنتی دوره قاجار تهران)

جدول ۵. تجزیه و تحلیل ویژگی‌های بصری خورشیدی درهای حوضخانه مجموعه نیاوران و باغ فردوس، مأخذ: همان

ردیف	طرح اصلی	مکان	تناسبات فرم کلی		طرح خطی	واگیره			هنرهای تلفیقی یا قواره بوی	هم نشین رنگ در شیشه ها			
			ارتفاع خورشیدی به فائده (۱/۱)	ارتفاع خورشیدی به ارتفاع در (۱/۱)		نسبتهای (۱/۱)	نقش مایه						
							نوع فن مایه ها	جانمایی					
۱۳		حوضخانه مجموعه باغ نیاوران	$\frac{1}{2}$ (ایم دایره)	۰/۳		شبهه تکرار انعکاسی یا محور تکثیر شعاعی	نسبتهای (۱/۱)	۰/۲۸ ترک دایره	نقوش هندسی دوگنی شکل	نوع فن مایه ها	جانمایی	—	سبز آبی تیره قرمز شفاف
۱۴		عمارت باغ فردوس	$\frac{8}{10}$	۰/۴		شبهه تکرار انعکاسی یا محور تکثیر موازی	نسبتهای (۱/۱)	۱/۱۰ بیضی	نقوش هندسی	نوع فن مایه ها	جانمایی	—	نارنجی آبی تیره شفاف
۱۵		عمارت باغ فردوس	$\frac{8}{10}$	۰/۴		شبهه تکرار انعکاسی یا محور تکثیر موازی	نسبتهای (۱/۱)	۱/۱۰ بیضی	نقوش هندسی	نوع فن مایه ها	جانمایی	—	نارنجی آبی تیره شفاف

جدول ۶. تجزیه و تحلیل ویژگی‌های بصری خورشیدی درهای عمارت دیوانخانه مجموعه مسعودیه، مأخذ: همان

ردیف	طرح اصلی	مکان	تناسبات فرم کلی		طرح خطی	واگیره			هنرهای تلفیقی یا قواره بوی	هم نشین رنگ در شیشه ها			
			ارتفاع خورشیدی به فائده (۱/۱)	ارتفاع خورشیدی به ارتفاع در (۱/۱)		نسبتهای (۱/۱)	نقش مایه						
							نوع فن مایه ها	جانمایی					
۱۶		عمارت دیوانخانه مجموعه مسعودیه	$\frac{1}{2}$ (ایم دایره)	۰/۴		شبهه تکرار انعکاسی یا محور تکثیر موازی	نسبتهای (۱/۱)	۱ ترک دایره	نقوش هندسی	نوع فن مایه ها	جانمایی	—	آبی تیره قرمز سبز تیره شفاف
۱۷		عمارت دیوانخانه مجموعه مسعودیه	$\frac{1}{2}$ (ایم دایره)	۰/۴		شبهه تکرار انعکاسی یا محور تکثیر شعاعی	نسبتهای (۱/۱)	۳/۱۰ ترک دایره	نقوش هندسی قالب قوسی	نوع فن مایه ها	جانمایی	—	قرمز سبز تیره آبی تیره شفاف
۱۸		عمارت دیوانخانه مجموعه مسعودیه	$\frac{1}{2}$ (ایم دایره)	۰/۳		شبهه تکرار انعکاسی یا محور تکثیر شعاعی	نسبتهای (۱/۱)	۳/۱۰ ترک دایره	نقوش هندسی دوگنی شکل	نوع فن مایه ها	جانمایی	—	قرمز سبز تیره آبی تیره شفاف

جدول ۷. تجزیه و تحلیل ویژگی‌های بصری خورشیدی درهای دیوانخانه و عمارت سیدجوادی، مأخذ: همان

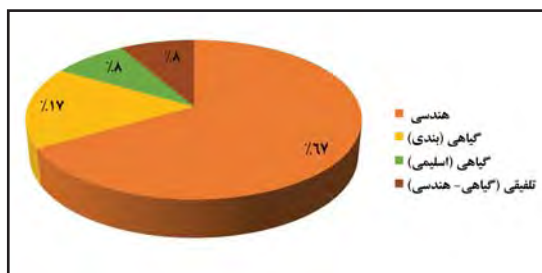
ردیف	طرح اصلی	مکان	تناسبات فرم کلی		طرح خطی	واگیرد			هم نشینی رنگ در شیشه‌ها	هنرهای تلفیقی با قواره‌بری	
			ارتفاع خورشیدی به قاعده (X)	ارتفاع خورشیدی از قاعده خودشدهی به ارتفاع در (Y)		نسبتهای (X/Y)	نقش پایه				
							نوع نقش پایه‌ها	جادهای			
۱۹		عمارت دیوانخانه (مجموعه مسعودیه)	$\frac{1}{3}$ (تیم دایره)	۰/۴		نقوش هندسی دوگوشی شکل و دایره‌ی	ترک $\frac{1}{20}$ دایره	$\frac{3}{10}$	انعکاسی با محور تکثیر شعاعی	آبی تیره قرمز سبز تیره شفاف	-
۲۰		عمارت سید جوادی (مجموعه مسعودیه)	$\frac{1}{3}$ (تیم دایره)	۰/۳		نقوش گیاهی بندی	ترک $\frac{1}{24}$ دایره	$\frac{3}{10}$	انعکاسی با محور تکثیر شعاعی	قرمز زرد آبی تیره شفاف	-
۲۱		عمارت سید جوادی (مجموعه مسعودیه)	$\frac{1}{3}$ (تیم دایره)	۰/۳		نقوش هندسی	ترک $\frac{1}{4}$ دایره	۱	انعکاسی با محور تکثیر موازی	قرمز زرد آبی تیره شفاف	-

جدول ۸. تجزیه و تحلیل ویژگی‌های بصری خورشیدی درهای عمارت‌های مشیرالملکی و حیاط خلوت، مأخذ: همان

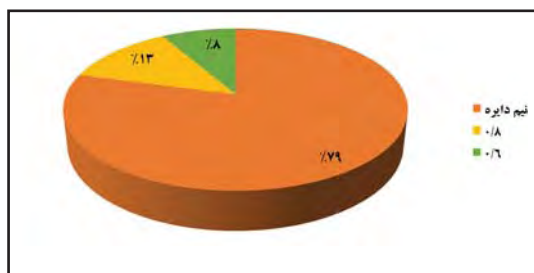
ردیف	طرح اصلی	مکان	تناسبات فرم کلی		طرح خطی	واگیرد			هم نشینی رنگ در شیشه‌ها	هنرهای تلفیقی با قواره‌بری	
			ارتفاع خورشیدی به قاعده (X)	ارتفاع خورشیدی از قاعده خودشدهی به ارتفاع در (Y)		نسبتهای (X/Y)	نقش پایه				
							نوع نقش پایه‌ها	جادهای			
۲۲		عمارت مشیرالملکی (مجموعه مسعودیه)	$\frac{1}{3}$ (تیم دایره)	۰/۲		نقوش گیاهی بندی	ترک $\frac{1}{14}$ دایره	$\frac{3}{10}$	انعکاسی با محور تکثیر شعاعی	آبی تیره قرمز سبز تیره شفاف	-
۲۳		عمارت مشیرالملکی (مجموعه مسعودیه)	$\frac{1}{3}$ (تیم دایره)	۰/۳		نقوش گیاهی بندی	ترک $\frac{1}{24}$ دایره	$\frac{3}{10}$	انعکاسی با محور تکثیر شعاعی	قرمز زرد آبی تیره شفاف	-
۲۴		عمارت حیاط خلوت (مجموعه مسعودیه)	$\frac{1}{3}$ (تیم دایره)	۰/۴		نقوش گیاهی بندی	ترک $\frac{1}{24}$ دایره	$\frac{3}{10}$	انعکاسی با محور تکثیر شعاعی	قرمز زرد آبی تیره شفاف	-

نمودار ۲. بررسی فراوانی نقوش در خورشیدی ها، مأخذ: همان

نمودار ۱. بررسی تناسبات در فرم کلی خورشیدی ها، مأخذ: نگارندگان

نمودار ۳. جدول تنوع نقش مایه های به کار رفته در انواع خورشیدی ها، مأخذ: همان

نتیجه

قواره بری چوب رایج ترین شیوه در ساخت و تزئین درها، پنجره ها و اُرسی ها در دوره قاجار است که طی سالها از این دوره همزمان با دگرگونی ها و تغییر سبک معماری، به شیوه های مختلف اجرا شده است و در بناهای مختلف با توجه به زمان ساخت دارای نقوش متفاوت است. این شیوه ساخت در خورشیدی و هلالی بالای درها نیز به کار می رفته است. در ساخت این خورشیدی ها قوانین و ویژگی های خاصی به طور معمول وجود داشته اند که در اکثر موارد - به جز موارد محدود و به خصوصی، که شاید نمایانگر ذوق و سلیقه و نوآوری سازنده آن ها بوده است - رعایت شده اند. این ویژگی ها بیشتر شامل فرم کلی خورشیدی و ارتباط ابعاد آن با ارتفاع در، تناسبات موجود در واگیره ها و نوع زیرنقش های مورد استفاده است. استفاده از قوس نیم دایره در طراحی فرم کلی خورشیدی ها، ساخت خورشیدی ها با ارتفاعی بین حدود $\frac{1}{2}$ تا $\frac{1}{3}$ ارتفاع درها و نیز طراحی واگیره ها با ابعاد خاصی از دایره از خصوصیات است که در طول سالها از دوران قاجار و ساخت خورشیدی های قواره بری شده همواره مورد توجه بوده اند. در استفاده از شیشه های رنگی، هرچه به اواخر عصر قاجار نزدیک می شویم، محدودیت استفاده از شیشه ها با رنگ های مختلف کم شده و تنوع رنگ بیشتر دیده می شود.

اما برخی ویژگی ها نظیر؛ نقوش به کار رفته در این آرایه معماری، برحسب زمان و با تغییر سبک ساختمان سازی تغییراتی داشته است. به طور کلی، در بناهای اوایل دوره قاجار، طرح ها پیچیده تر و در بناهای جدیدتر که به سبک معماری غربی نزدیک تر هستند، طرح ها ساده تر شده اند. با توجه به نتایج به دست آمده از مطالعه فرم خورشیدی های قواره بری شده در بناهای سلطنتی مورد نظر می توان «خورشیدی» درها را، از لحاظ تنوع فرم، به دو دسته کلی تقسیم کرد: ۱. فرم نیم دایره، با تنوع فراوان در طرح و نقش و کاربری بیشتر، ۲. فرم های بزرگ تر از نیم دایره (با نسبت های $\frac{1}{3}$ و $\frac{1}{2}$ که به فرم نیم بیضی نزدیک می شوند)، با محدودیت نقش و استفاده در برخی مکان های خاص (نظیر حوضخانه صاحبقرانیه یا عمارت بادگیر مجموعه کاخ گلستان). این گونه از خورشیدی ها، به دلیل طراحی های خاص و نقوش پیچیده تر، از زیباترین آثار قواره بری به شمار می روند. فرم نیم دایره به عنوان پُرکاربردترین نمونه از «خورشیدی ها»، عرصه خوبی برای کاربرد نقوش مختلف است و تنوع نقش مایه های بیشتری در آن

وجود دارد، به طوری که در این فرم، انواع نقش‌مایه‌های گیاهی (اسلیمی و بندی)، نقش‌مایه‌های هندسی و نیز نقوش تلفیقی (گیاهی - هندسی) دیده می‌شود. اما در دیگر فرم‌های موجود، یعنی فرم‌های بزرگ‌تر از نیم‌دایره (نیم بیضی و ...)، تنوع نقوش کمتر بوده و تنها از نقش‌مایه‌های گیاهی (اسلیمی) و هندسی استفاده شده است. امید است این ویژگی‌های بصری و نتایج به‌دست آمده بتواند مقدمه‌ای بر سبک‌شناسی تزیینات قواره‌بری، در بناهای سلطنتی قاجاری تهران تلقی گردد.

منابع و مآخذ

- امرای، مهدی. ۱۳۸۳. *اُرسی، پنجره‌های رو به نور*. تهران: سمت.
- بهزادفر، مصطفی. ۱۳۸۷. *هویت شهر*. تهران: مؤسسه نشر شهر.
- بهشتی، محمد و قیومی بیدهندی، مهرداد. ۱۳۸۸. *فرهنگ‌نامه معماری ایران در مراجع فارسی*. تهران: متن.
- پارسا، محمدعلی. ۱۳۹۰. «خاستگاه‌های معماری پنجره»، *مسکن و روستا*، ۱۳۴: ۷۵-۹۴.
- معماریان، غلامحسین. ۱۳۹۰. *معماری ایرانی*. تهران: سروش دانش.
- نکاء، یحیی. ۱۳۴۹. *تاریخچه ساختمان‌های ارگ سلطنتی ایران و راهنمای کاخ گلستان*. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- روزی‌طلب، حمیدرضا. ۱۳۸۹. *از طهران تا تهران*، ج ۱. تهران: یساوولی.
- عبدی‌فر، نرگس. ۱۳۹۲. *هنر معماری در دوره قاجاریه*. تهران: راشدین.
- فلاح‌فر، سعید. ۱۳۸۸. *فرهنگ واژه‌های معماری سنتی ایران*. تهران: کاوش پرداز.
- قادر، حسن. ۱۳۸۰. *شناخت باغ فردوس و طرح مرمت عمارت باغ فردوس*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اصفهان.
- قبادیان، وحید. ۱۳۸۳. *معماری در دارالخلافه ناصری*. تهران: پشتوتن.
- کریمان، حسین. ۱۳۵۶. *قصران*. تهران: انجمن آثار ملی.
- کریمان، حسین. ۱۳۵۵. *تهران در گذشته و حال*. تهران: دانشگاه ملی ایران.
- گودرزی، مرتضی. ۱۳۸۸. *آینه خیال*. تهران: سوره مهر.
- مختاری طالقانی، اسکندر. ۱۳۸۵. «کاخ صاحبقرانیه»، *مجموعه مقالات سومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران*، ارگ بم: ۲۵-۶۱. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- معیرالممالک، دوست‌علی. ۱۳۴۱. *یادداشت‌هایی از زندگانی خصوصی ناصرالدین شاه*. تهران: تاریخ ایران.
- معیری، محمدعلی. ۱۳۷۶. «عمارت شهری معیرالممالک دو بنای تاریخی تهران قدیم». *کلک*، ۸۹ و ۹۳: ۲۶۱-۲۶۸.
- نجمی، ناصر. ۱۳۷۰. *طهران عهد ناصری*. تهران: عطار.
- نوربخش، مسعود. ۱۳۸۱. *تهران به روایت تاریخ*، ج ۱ و ۲. تهران: علم.

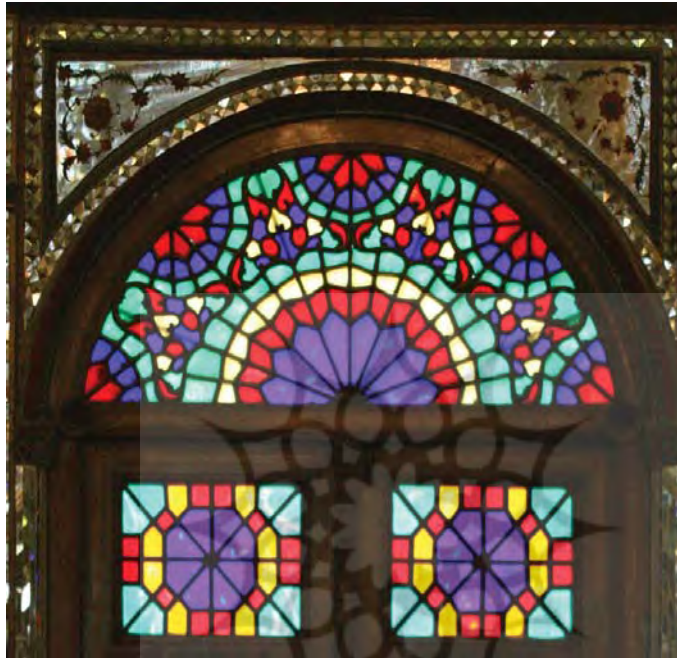
The Typology of Qavarehbori Decorations in the Sun-like Shape of the Doors(A Case study of the Doors of the Qajar Royal Buildings in Tehran)

Qobad Kiyanmehr, Ph.D. in Art Research, Associate Professor, Faculty of Handicrafts, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.

Bahareh Taghavinejad, Ph.D. Candidate in Art Research, Instructor at Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.

Sediqeh Mirsalehian, M.A. in Handicrafts, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.

Received: 2015/2/28 Accepted: 2015/7/4

The art of cutting curved pieces of wood, Qavarebori, is an old subdivision of carpentry industry regarding decorative arts. This art is outstanding in the Qajar era buildings with its magnificent and splendid manner. This is one of the most significant architectural decorative items of this period, worked mainly on windows and doors in a variety of designs and natural wood colors. In this article, the researcher, through a visual aesthetic approach, tries to investigate certain artistic features of the semi-circular upper portions of doors decorated by Qavarebori in the royal buildings of the Qajar period in Tehran: the Golestan Palace, the Niavaran Palace, the Ferdows Garden and the Masoudieh Mansion Complex. This research follows the descriptive-analytical method. The data here are collected from library sources and field research, including gathering the images of Qavarebori samples in the mentioned buildings and analyzing them in a linear manner. Most of the sun-like structures consist of semi-circular portions with radial segments and geometric shapes, vegetal or integrated designs. Certain designs in the semi-circular parts include oval structures with parallel reproduction axis, detailed or simple vegetal designs. Studying these features would contribute to the aesthetics of Qavarebori in the Qajar era which leads to a closer description of the sun-like style of windows and doors in that era.

Keywords: Qajar Royal Buildings, Qavarebori, Doors, Sun-like Structures, Proportions, Designs.